



SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETİMİNDE MÜZE GEZİLERİNİN İLETİŞİMSEL BOYUTU

*Selma GÜLEÇ**
*Seçil ALKIŞ***

ÖZET

Son yıllarda ülkemizde eğitim alanında önem kazanmaya başlayan müzeler, öğrencilere ve öğretmenlere yeni, etkili ve değişik öğretim imkanları sunabilecek mekanlardır. Müzecilik artık objelerin sadece sergilendiği bir mekân değil, sürekli yaşayan, canlı ve ziyaretçileri ile objeler arasında birebir iletişim kurma çalışmalarının yoğunlaştığı bir anlayışa yönelmektedir. Öğrenmenin yalnızca okulla sınırlı olmadığı, farklı mekânları kullanmanın eğitimde daha etkili ve kalıcı sonuçlar verdiği düşüncesi giderek daha çok önem kazanmaktadır.

Bilindiği gibi eğitim temelde bir iletişim etkinliğidir. Öğrenme ve iletişim kavramları arasındaki ilişki, bu kavramların birbirinden soyutlanamayacağını ve bunların birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun temel nedeni ise, eğitsel amaçları gerçekleştirmenin tek yolunun iletişim kurmaktan geçmesidir.

İletişim süreci sınıf içine uyarlandığı zaman öğretmen “kaynak”, öğrenci “alıcı” durumundadır. Öğretmen içeriği “mesajı” başta sesi olmak üzere çeşitli “kanallar” kullanarak değişik yöntem ve tekniklerle öğrencilere ulaştırır. Müzeler, ilköğretim birinci kademedeki çeşitli konuların amaçlarına ulaşabilmesi için “kanal” olarak kullanılacak en önemli mekanlardandır

* Yrd. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD Öğretim Üyesi.

** Araş.Gör.; Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi ABD.

ve ülkemizde ilköğretim birinci kademedeki müze eğitimi ve müze gezilerinin, daha çok sosyal bilgiler ve sanat eğitimi dersleri kapsamında gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Buradan hareketle bu araştırmada; müze, eğitim ve iletişim ilişkisi dikkate alınarak, ilköğretim birinci kademedeki görev yapan sınıf öğretmenlerinin alternatif bir eğitim ve iletişim ortamı olan müzeleri ders kapsamında kullanıp kullanmadıkları ve sınıf öğretmenlerinin müze gezileriyle ilgili görüşleri ve bu mekanlarda yapılan uygulamalar incelenmiştir. Bu araştırma kapsamında; müze gezileri ve bu gezilerin etkililiği çeşitli kriterler açısından ele alınmış ve okulun bağlı bulunduğu sosyo-ekonomik çevreye göre, müze gezilerinin nicelik ve nitelik açısından farklılaşıp farklılaşmadığı değerlendirilerek araştırma sonuçlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilgiler eğitimi, müze, müze eğitimi, iletişim, eğitim ve iletişim.

ABSTRACT

Museums which have started to gain importance in the field of education in our country in recent years are the places that are able to serve new, efficient and various teaching opportunities for the teachers and learners. Museums are no longer places where the objects are only displayed; there has been a tendency towards an understanding in which the focus is on the attempts to establish communication between the living museum and its visitors. The thought that learning is not limited with school environment and that using various settings gives more effective and permanent results in education gains more importance.

As it is known, education is basically a communication activity. The relation between the concepts learning and communication indicates that these concepts cannot be separated from each other and that they should be regarded jointly. The main reason of this is the fact that the only way to realise the educational aims is through communication.

When the communication process is applied to the classroom situation, the teacher is in the 'resource' and the learner is the 'receiver' position. Teacher transfers the content, 'message', to the students by using various methods and techniques, 'channels'. Museums are the most important places that can be used as 'channels' for various subjects to reach their aims in the first stage of primary education and it is known that museum education and museum visits in the first stage of primary education is realised as a part of social studies and art education classes.

Therefore, considering the relationship among museum, education and communication, this study investigates whether class-teachers working at the first stage of primary education are using museums which are alternative education and communication mediums within their classes, the opinions of the class-teachers on museum visits and the applications in these places. Within the scope of the study, museum visits and the efficiency of these visits are examined by using various criteria and the study is concluded with the evaluation of whether museum visits differ qualitatively or quantitatively according to the socio-economic environment of the school.

Keywords: *Social studies education, museum, museum education, communication, education and communication.*

GİRİŞ

Tarih, kültür ve doğa varlıkları ile ilgili taşınır, taşınmaz bütün bilimsel, sanatsal belge, eşya, anıt ve kalıntıların korunduğu, saklandığı-sergilendiği yerlere müze denilmektedir (Artut 2001). Pek çok müze türü vardır. Bazı müzeler genel bir ilgi alanına sahiptir; doğa tarihi müzeleri ya da büyük sanat müzeleri gibi. Bazı müzeler koleksiyonlarını saatler, otomobiller, Afrika sanatları gibi tek ve çok özel alanla sınırlarlar. “Çocuk müzeleri” gibi özel izleyiciler için tasarlanmış müzelerin yanı sıra müze olarak adlandırılmayan müzeler bile vardır. Tarihsel evler, doğa merkezleri ve hayvanat bahçeleri müze türleri olarak düşünülebilirler çünkü bunlar eğitim amaçlı koleksiyonlar sağlarlar ve sergilerler (Gartenhaus 2000).

Müzeciliğin çeşitli tanımları yapılmasına karşın son yıllarda müzeler birer eğitim kurumu olarak ön plana çıkmaktadır. Amerika Sanat Müzeleri Birliği’ne göre müzeler “Eğitsel ya da estetik amaçla, profesyonel uzman kadro ile nesnelere toplayan, yorumlayan ve topluma düzenli bir programla sergileyen kurumlar” olarak tanımlanmaktadır (Ören 1998). Amerikan Müzeler Birliği (AAM) de “eğitimin müzelerin halka hizmet görevinin içinde bulunduğunu” artık kabul edildiğini belirtmektedir (Boyer 1996).

1984 yılında Amerikan Ulusal Sanat Eğitimcileri Topluluğunun bir toplantısında müze eğitimi ile ilgili olarak; görsel algılamayı ilerletme, sanat ve sanat müzeleri hakkında olumlu duygular yaratma, sanatı değerlendirme, kültürel şartları öğretebilme gibi amaçlardan bahsedilmektedir (Maccario 2002).

Müzelerde son yıllarda büyük gelişme kaydedilmiştir. Geçmişte toplamak ve sergilemek fonksiyonları müzelerin esas amacını oluştururken günümüzde toplamak, korumak, sergilemek, eğitim ve kültür fonksiyonları ile bütünleşerek konulu ve özelleşmiş müzelere geçilmiştir (Ören 1998).

Eğitim bilimleri ile müzecilik arasındaki yakınlaşma müze pedagojisi (eğitimi) anlayışını ortaya çıkarmıştır. Müzecilik artık objelerin sadece sergilendiği bir mekân değil, sürekli yaşayan, canlı ve ziyaretçileri ile objeler arasında birebir iletişim kurma çalışmalarının yoğunlaştığı bir anlayışa yönelmektedir. Eğitim bilimleri öğrenmenin yalnızca okulla sınırlı olmadığı ve farklı mekânları kullanmanın eğitimde daha etkili ve kalıcı sonuçlar verdiği yönünde gelişmektedir (www.yayim.gov.tr).

Örneğin; İngiltere’de müzeler ve tarihi sit alanları kendilerini tanıtmak için pek çok yeni yönteme başvurmuşlardır. Müzelerde, ışık ve ses yayabilen bilgisayar programları sayesinde sergi ve gösteriler gittikçe artmaktadır. Sit alanları da tanıtım için tarihi kostümler içinde rol yapan oyuncularını kullanmaktadırlar (Corbishley 2000). Oysa Türkiye’de müzeler dünya müzelerinin yaşadığı gezilen müzeden, etkileşimli, katılımcı müzeciliğe geçerek birer kültür merkezine dönüşmek yolundaki atılımını gerçekleştirmekten uzak kalmıştır (Tarih Vakfı 2000).

Tarihsel ve kültürel kaynaklar yönünden zengin ve çok değişik kültürlerin sürekli etkileşim içinde olduğu Türkiye’de tarih, kültür, iletişim ve aktif öğrenme ortamı olarak Arkeoloji müzeleri eğitimde ğretmeni ve öğrenciyi bir araya getirecek bir eğitim ortamıdır. Ancak müzelerin temel işlevi olan eğitimin etkili hale gelebilmesi için, en kısa sürede çocuklara yönelik etkinliklerin (yaratıcı drama, seramik çalışmaları, eser mulajları, video gösterileri, belgeseller, broşürler vb.) başlatılması ve müzelerde müze eğitbilimi uzman, rehber ğretmen ve gönüllü öğretmenlerin görevlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Kültür Bakanlığı ile Milli Eğitim Bakanlığı, müzelerin eğitim ve ğretim süreçlerinde etkili olabilmeleri için işbirliği içine girmelidir (Benuğur 2000).

Özellikle, katılanların kendilerini özgürce ifade edebileceği ortamlar yaratarak, yaratıcılığı, gözlem ve yargılama gücünü, iletişim kurma becerisini geliştirme amacı güden, insanlar arası her türlü iletişim ve etkileşim olan dramanın müze ortamlarında kullanılması, geleneksel eğitim anlayışına yeni bir boyut kazandıracaktır (www.olusumdrama.sitemynet.com).

İngiliz tarihi mirasını korumada, tarihi çevrelerin etkili bir şekilde kullanılabilmesi için öğretmenlere zengin bir kaynakça ve sit alanlarında bir takım olanaklar sağlayan tecrübeli bir eğitim grubu bulunmaktadır. Öğretmenlere kaynak sağlamanın en önemli amacı, öğrencilerin yaratıcılığını geliştirmektir. Tarihi mirasın korunması konusunda, yetişkin eğitimi için seminerler düzenlenmektedir. Ayrıca tarihi alanların ve koleksiyonların sadece tarih için değil diğer bütün müfredat konuları için de kullanımı teşvik edilmektedir (Corbishley 2000).

Tebliğler dergisinde Sosyal bilgiler dersi ğretim programının uygulanmasıyla ilgili açıklamalar bölümünde Sosyal Bilgiler dersinin eğitim ve öğretimde dikkat edilmesi gereken noktalar belirtilirken müze ve tarihi

mekanlara yapılacak olan gezilerin önemi de vurgulanmıştır (Tebliğler Dergisi 1998). Ancak ilköğretim birinci kademedeki Sosyal Bilgiler dersi konuları ve özel amaçları incelendiğinde, müze ve tarihi mekan incelemeleriyle doğrudan ilgili maddeler 4. sınıfta bulunmasına karşın 5. sınıfta konuyla doğrudan ilgili olan herhangi bir maddeye rastlanmamıştır (Alkış 2002).

Müzelerdeki eserler bizim sosyal dünyamızın gerçekleridir. Değerleri ve kolay erişilebilir olmaları onları öğrencilerle sosyal bilgiler dünyası arasında bağlantı kurma amacı için vazgeçilmez araçlar kılar (Boyer 1996). Ders kitaplarında karşılaştıkları soyut kavramlar ve geniş konular, günlük hayatlarıyla ilgili somut gerçeklere ve ilgi çekici hikayelere dönüşür. Öğrenciler aynı zamanda uzak yerleri keşfeder ve bu yerlerle kendi çevreleri arasında bağlantılar kurarlar (Hunter 1993). Böylece, maddesel kültürden eğitim ve öğretimde faydalandığında ve çevremizdeki dünya ile etkileşim içine girildiğinde öğrencilere miras eğitimi de verilmiş olur (Hunter 1998).

Herkesin her yaşta ve koşulda eğitilebileceği düşüncesinden yola çıkılırsa müzeler yaşam boyu eğitimin sunulabileceği en uygun ortamlardan birisidir. Bu bağlamda müzelerin temel işlevi olan "iletişim"; ziyaretçileri müzeye çeken (reklam ve pazarlama), onların gereksinimlerini keşfeden (araştırma ve değerlendirme) ve entelektüel gereksinimlerini gideren (eğitim ve eğlence) etkinliklerini içermelidir. Kitle iletişimi ve kişiler arası iletişim aracılığıyla gerçekleşen müze eğitimi günümüzde sergiler, atölye çalışmaları, yayınları içeren ve aile ve yetişkinleri hedef alan geniş bir etkinlikler bütünü olarak anlaşılmaktadır. Müze, öğrenciyi içine katan, onu harekete geçiren ve üreterek öğrenmeyi hızlandıran ortamı ile geleneksel eğitim anlayışının aşılmasında önemli bir işleve sahiptir (Onur 2000).

Bilindiği gibi iletişim; farklı tanımları yapılan oldukça zengin bir içeriğe sahip bir kavramdır. Latincedeki ortak anlamına gelen "communis" ve ortak kılma anlamına gelen "communicare" sözcüklerinden gelen, İngilizce "communication" kavramının karşılığıdır (Şeker 2000).

İklim Öz "Sevgi dolu bir ilişkiyi kurup sürdürebilme sanatına", Akif Ergin "Davranış değişikliği meydana getirmek üzere düşünce, bilgi, duygu, tutum ve becerilerin paylaşılması sürecine", Üstün Dökmen "Bilgi üretme, aktarma ve anlamlandırma sürecine", Collen ve Edward "İnsanların; bilgi, düşünce, duygu ve mesajlarını sözel olarak başkalarının davranış ve anlamalarını etkilemek amacı ile göndermeleri sürecine", Acar Baltaş "Duygu, düşünce veya bilgilerin akla gelebilecek her türlü yolla başkalarına aktarılmasına", Keache ve Doyle "Bir göndericiden alıcıya mesaj iletilmesi olayına" iletişim adını vermişlerdir. En genel tanımıyla iletişim; belli bir zamanda ve belli bir yerde en az iki insan arasındaki bilgi, duygu, düşünce alışverişi olarak tanımlanabilir (Öztaş 2001). İletişim, haberin, bilginin ya da

en genel anlamıyla kültürün insan topluluklarına dağıtım olgusu olarak da tanımlanabilir (Atabek 1998).

İletişim; toplumsal etkileşim süreçlerindeki bireylerin, grupların, bilgi, fikir, inanç ve tutumları paylaştığı bir süreçtir. Söz konusu paylaşım; karşılıklı ileti oluşturma, aktarım ve çözümleme sürecini kapsadığı için statik olmaktan çıkmakta, ortak bir kültürde ya da kültürün belirli bir kısmı üzerinde anlaşmayı gerektirmektedir. Böylelikle bir sosyal sistem içinde bilginin üretimi, dağılımı, alınması ve biriktirilmesi ile ilgili süreçleri de içermektedir (Önür 2002).

Eğitim; insanın doğuştan getirdiği gizil güçlerin ve yeteneklerin açığa çıkarılması, daha yaratıcı, yapıcı bir varlık olarak gelişme ve büyümesi için bilinçli olarak verilen bir iletişim etkinliğidir. Öğrenme-öğretme sürecinde ilk uyarıcı durumunda olan öğretmen öğrenci ile karşılıklı etkileşim içinde bulunmaktadır (Şeker 2000).

Eğitim temelde bir iletişim etkinliğidir. Öğrenme, iletişimin gerçekleşmesi sonucunda alıcının davranışında bir değişikliğin oluşmasıdır ve öğrenme iletişimden ayrı düşünülemez. İyi bir öğrenme iyi bir iletişimin ürünüdür. Bir iletişim etkinliği olan eğitimin sağlıklı bir biçimde yapılabilmesi, özellikle öğretmenlerle öğrenciler, diğer boyutta yöneticiler ve diğer çalışanlar arasındaki iletişimin gerçekleşmesini gerektirir (Küçükahmet 2000).

İletişimin olmadığı yerde ne öğrenme, ne öğretme söz konusu olabilir (Altıntaş 2000). Öğrenme ve iletişim kavramları arasındaki ilişki, bu kavramların birbirinden soyutlanamayacağını ve bunların birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bunun temel nedeni ise, eğitsel amaçları gerçekleştirmenin tek yolunun iletişim kurmaktan geçmesidir. Öğretme ve öğrenme süreçlerinin etkililiği ve başarısı bu süreçlerde kullanılacak iletişimin etki ve başarısına bağlı bulunmaktadır (Karaman 2001).

İletişim süreci sınıf içine uyarlandığı zaman öğretmen “kaynak”, öğrenci “alıcı” durumundadır. Öğretmen içeriği “mesajı” başta sesi olmak üzere çeşitli “kanallar” kullanarak değişik yöntem ve tekniklerle öğrencilere ulaştırır (Şeker 2000). Eğitimde iletişim sürecinin işleyişinde müzeler, iletişim süreci öğelerinden biri olan “kanal” ile örtüşmektedir. Müzeler, ilköğretim birinci kademedeki özellikle Sosyal Bilgiler derslerindeki çeşitli konuların amaçlarına ulaşabilmesi için “kanal” olarak kullanılacak en önemli mekanlardır.

Müzeler, artık sadece toplayan ve koruyan kuruluşlar olmaktan çıkıp aynı zamanda iletişim kuran kuruluşlar haline gelmektedir. Dolayısıyla müzeler, başka özellikleri yanında, bir iletişim sistemi olma özelliğini de taşımaktadır. Hooper-Greenhill’e göre “karma iletişim”, müzelerin ileride bir müze iletişimi politikası geliştirirken başvuracakları en önemli kavram

olacaktır. Müzelerde kitle iletişimi yolları kullanıldığı gibi, doğal özellikler (doğrudan, geribildirimli, eşit) taşıyan yüz yüze iletişim olanakları da yaratılmaktadır. Müzeler sergiler, gösteriler, olaylar, posterler, kitapçıklar ve başka iletişim yollarıyla kitle iletişimi yapabilirler; ama aynı zamanda konuşmalar, rehberli turlar, dokunma oturumları, tartışma grupları, atölye çalışmaları aracılığıyla doğal iletişimi de kullanabilirler (Onur 2000).

Buradan hareketle bu araştırmada; müze, eğitim ve iletişim ilişkisi dikkate alınarak, ilköğretim birinci kademede görev yapan sınıf öğretmenlerinin alternatif bir eğitim ve iletişim ortamı olan müzeleri ders kapsamında kullanıp kullanmadıkları ve sınıf öğretmenlerinin müze gezileriyle ilgili görüşleri ve bu mekanlarda yapılan uygulamalar incelenmiştir. Bu araştırma kapsamında; müze gezileri ve bu gezilerin etkililiği çeşitli kriterler açısından ele alınmış ve okulun bağlı bulunduğu sosyo-ekonomik çevreye göre, müze gezilerinin nicelik ve nitelik açısından farklılaşıp farklılaşmadığı değerlendirilerek araştırma sonuçlandırılmıştır.

YÖNTEM

Araştırma kapsamında ilk olarak literatür taraması yapıldıktan sonra veri toplama aracı olan “müze gezileri anketi” oluşturulmuştur. 10 sorudan oluşan bu ankette açık uçlu sorular bulunmaktadır.

Örneklem grubunu oluşturan sınıf öğretmeni sayısı 30’dur. Araştırma Bursa’daki üç ilköğretim okulunda 2001-2002 eğitim öğretim döneminin Mayıs ayında gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamındaki okulların tespit edilmesinde şu yol izlenmiştir. Farklı sosyo-ekonomik düzeylerdeki semtlerden 3 okul seçilmiştir. A ilköğretim okulu, düşük sosyo-ekonomik düzeyi temsil etmektedir ve merkeze oldukça uzakta yer almaktadır. B ilköğretim okulu, şehir merkezinde bulunan ve oldukça iyi sosyo-ekonomik şartları olan bir okulu temsil etmektedir. A ve B ilköğretim okulları devlet okuludur. C ilköğretim okulu ise özel bir ilköğretim okuludur ve bu araştırmada özel ilköğretim okullarını temsil etmektedir. Her ilköğretim okulundan birinci kademede görev yapan 10 sınıf öğretmeni random yöntemiyle tespit edilerek bu öğretmenlerden doğru ve içten yanıtlar alabilmek için de anket formlarına isim yazmamaları istenmiş ve toplam 30 kişilik örnekleme “müze gezileri anketi” uygulanmıştır. Toplanan veriler sayısal olarak ifade edilmiş ve verilerin çözümlenmesinde SPSS programından yararlanılmıştır. Araştırmanın sonuçları, Bursa ilindeki üç ilköğretim okulundan elde edilen verilerle sınırlıdır ve araştırmadan elde edilecek sonuçların Türkiye genelinde güvenilir ya da geçerli olma savı ve amacı bulunmamaktadır.

BULGULAR ve YORUM

Araştırmada yukarıda da belirtildiği gibi örneklem grubuna 10 açık uçlu soru sorulmuştur. Bu sorularla ilgili bulgu ve yorumlar aşağıda sırasıyla verilmiştir.

1. Soru: “Öğrencilerinizle müzeye gidiyor musunuz? Gidip gitmediğinizi belirttikten sonra nedenlerini belirtiniz” sorusuna alınan yanıtlar şöyledir: Her 3 ilköğretim okulunda da neredeyse bütün öğretmenler öğrencileriyle müzelere gittiklerini belirtmişlerdir. Tek olumsuz cevap A okulundan gelmiştir. A okulundaki bu öğretmen öğrencileriyle müzelere gidemediğini, bunun nedeninin de okulun bulunduğu çevredeki maddi olanaksızlıklar ve gidiş dönüş imkanlarının yetersizliği olduğunu belirtmiştir. Aynı okulda diğer öğretmenlerle yapılan görüşmeler sırasında bu durum bazı öğretmenler tarafından dile getirilmiştir.

Öğretmenler, öğrencileriyle müzelere gitme nedenlerini açıklarken bu gezilerin en çok ünitelerle ilgili olduğunu ve ilgili konuların görsel olarak desteklenerek daha kalıcı bir öğrenmenin sağlandığını belirtmişlerdir. Bunların yanında bazı öğretmenler de bu gezilerin amaçlarının öğrencilerin önceki dönemler hakkında fikir sahibi olabilmeleri ve meraklarının giderilebilmesi, o mekanlarda sanatın güzelliklerinin, atalarımızın giyim kuşamının, yaşam biçimlerinin ve sanatsal özelliklerinin incelenebilmesi, müzedeki eserlerin tanıtılması, tarihi eserler hakkında bilgi edinilmesi, geçmişimizin öğrenilerek geleceğimizin daha iyi yönlendirilmesi ve milli kültürümüzün kavratılması ve geliştirilmesi olduğunu belirtmişlerdir.

2. Soru: Öğretmenlere “bir öğretim yılı içinde öğrencileriyle birlikte hangi sıklıkta müzeye gittikleri” sorulmuştur. Okullara göre ortalamalar alındığında bu değerler A okulunda yılda ortalama 1.2 kez, B okulunda yılda ortalama 2 kez ve C okulunda ortalama da yılda 3 kez olarak bulunmuştur. Görüldüğü gibi okulun bulunduğu çevrenin sosyo-ekonomik düzeyi yükseldikçe bir öğretim yılı içinde müzeye gitme sıklığı artmaktadır.

3. Soru: Bir diğer soruda öğretmenlere “müze ziyaretlerinde tercih ettikleri belirli tarihlerin ya da zamanların olup olmadığı” sorulmuştur. Tablo 1 incelendiğinde, A okulundaki 10 öğretmenden 8’i bu zamanların belirlenmesinde hava şartlarının önemli olduğunu ve özellikle havaların ısındığı ve gündüzlerin uzun olduğu tarihleri tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Bu okuldaki yine bu 10 öğretmenden 6’sı ünite konularının çok önemli olduğunu belirtmiştir. B okulundaki 10 öğretmenden 8’i müze ziyaretlerini özellikle Müzeler Haftası, Atatürk Haftası gibi belirli gün ve haftalarda gerçekleştirdiklerini ve yine 4 öğretmen de ünite konularına bağlı olarak müze ziyaret tarihlerini ayarladıklarını belirtmişlerdir. C okulunda ise 10 öğretmenden 8’i müze ziyaretlerini gerçekleştirirken ünite konularıyla paralellik içinde olmasına dikkat ettiklerini ve yine bu okuldaki 10 öğretmenden

6'sı da müze ziyaretleri için özellikle belirli gün ve haftaları tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Sonuç olarak bütün okullarda müze ziyaretleri için ünite konularının işlendiği tarihlerle örtüşen zamanların tercih edildiği görülmektedir. Öğretmenlerle yapılan görüşmelerde de bu durum öğretmenler tarafından dile getirilmiş ve ünite konularıyla ilgili olması için de daha çok ikinci devre öğrencileriyle müze ziyaretlerini gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir. Özellikle, ilköğretim birinci kademedeki sosyal bilgiler dersi kapsamında gerçekleştirilen müze gezilerinin ünite konularıyla ilgili olarak daha çok 4. sınıf öğrencileriyle gerçekleştirildiği görülmüştür.

Tablo 1. Müze Gezilerinin Zamanını Tespit Etmede Öğrenmelerin Öncelikleri

	Frekans (f)		
	A Okulu	B Okulu	C Okulu
Hava şartları	8		
Ünite konuları	6	4	8
Belirli gün ve haftalar		8	6

Bu soruya verilen cevaplar incelendiğinde karşımıza çıkan ayırıcı sonuç; müze ziyaretlerini gerçekleştirmek için B ve C okullarında belirli gün ve haftalar tercih sebebi olarak önemliyken, A okulunda hava şartlarının uygun olması önem kazanmaktadır. A okulu dışındaki okullarda hava şartlarının uygunluğu hiçbir öğretmen tarafından gündeme getirilmemiştir. B ve C okullarında gezi zamanını tespit etmede önemli olan belirli gün ve haftalar da, A okuldaki 10 öğretmenin hiçbiri tarafından belirtilmemiştir. Kuşkusuz öğretmenlerin müze gezilerinin zamanlarını tespit etmelerinde belirttikleri kriterler önemlidir ancak müze eğitimi çalışmalarının belirli zamanlarla kısıtlandırılmaması ve bir eğitim-öğretim dönemi içine yayılması daha faydalı sonuçlar verebilir.

4. Soru: Diğer bir soruda öğretmenlere “müze gitmeden önce yazılı ya da sözlü olarak öğrencileri bilgilendirmeye yönelik bir açıklama ya da herhangi bir hazırlık yapıp yapmadıkları” sorulmuştur. Öğretmenlerin hepsi sözlü olarak açıklamalar yaptıklarını, müze ile ilgili ön bilgiler verdiklerini belirtmişlerdir. Sadece C okulundaki 4 öğretmen bunlara ilave olarak gezi öncesinde müze gezisinin amacına uygun araştırma ödevleri verdiklerini, ilgili konular çerçevesinde öğrenciler arasında işbölümü yaptıklarını belirtmişlerdir.

5. Soru: “Müze ziyaretlerinde müze personelinden yardım alıp almadıkları” sorusuna cevap olarak öğretmenlerin neredeyse tamamı yardım

alabildiklerini belirtmişlerdir. Müzelerde bu işin uzmanlarının bilgi vermesinin gerekliliğine inanan öğretmenlerden bazıları istenen yardımı alabilmek için önceden müzelere haber verildiğini belirtmişlerdir.

Derste izlenecek konuda deneyime ve uzmanlığa sahip olan kişilerin öğretim sürecine katılmaları, derste verilen kavramların öğrenciler tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bu yolla öğrenciler çalışılan konu ile ilgili değişik bakış açıları geliştirir, konuları ya da kurumları eleştirel bir bakışla gözlemlemeyi öğrenir ve incelenen konuya ilişkin kendi değerlerini oluştururlar (Yurttaş Olmak İçin- 2000). Bu nedenle uzman personelin katkısı müze gezilerinin amacına ulaşması için son derece önemlidir.

6. Soru: “Müzeye gittiğinizde sergilenen eserlerle ilgili öğrencilerinizi yeterince bilgilendirebiliyor musunuz” sorusuna A okuldaki öğretmenlerin tamamı “hayır” cevabını vermiştir. Bunun nedeni olarak da bazı öğretmenler, eserlerin çoğunu kendilerinin de tanımadığını ve müzelerde bazı eserlerle ilgili bilgiler yazılmadığını ve eğer müze görevlilerinden yardım alamazlarsa yetersiz kaldıklarını belirtmişlerdir. Tablo 2’de de görüldüğü gibi B okulunda da 4 öğretmen “hayır” cevabını vererek öğrencilerini yeterince bilgilendiremediklerini belirtmişlerdir. Bu okuldaki diğer 6 öğretmen ise bilgileri elverdiğince bilgilendirmeye çalıştıklarını belirtmişlerdir. C okulunda ise “hayır” cevabını veren öğretmen sayısı iyice azalarak 2’ye düşmüştür. Bu okuldaki 8 öğretmen “evet” cevabını vermiş ancak buna ilave olarak da “araştırabildiğimiz kadar, bilgimiz dahilinde” gibi ifadeler kullanmışlardır.

Tablo 2. Öğretmenlerin Müzelerde Öğrencilerini Eserler Hakkında Bilgilendirebilme Durumları

	Frekans (f)		
	A Okulu	B Okulu	C Okulu
Evet		6	8
Hayır	10	4	2

Her yaştaki insan için verimli öğrenme ortamı oluşturan müzeler, “müze pedagojisi” konusunda uzman eğitimcilerin rehberliğinde gezilmeli ve değerlendirilmelidir. Belirli bir plan çerçevesinde öğretim programları ile bağlantılı olarak yürütülmesi gereken eğitim sürecinde mümkün olduğunca tüm duyu organları işe katılmalı, gözlem ve incelemeler, öğretmenlerin hazırladığı bir soru listesi ile belirlenmiş ürünler üzerinde yoğunlaşmalıdır. Müze eğitimi gezileri randevulu olmalı, öğretmen önceden müzeyi görmeli, bilgilenebilir, gezi ve gözleme en az yarım gün zaman ayırmalı ve birkaç

hafta sürdürmelidir. Sürecin sonunda öğrenilenler resim, heykel, afiş, öykü, drama, oyun, şiir vb. yollarla anlatılmalıdır (Artut 2001).

7. Soru: “Müzelerde öğrencilerin eğitimine yönelik etkinliklerin yapıldığını düşünüyor musunuz” sorusuna 30 öğretmenden 15’i evet, 14’ü de hayır cevabını vermiştir. 1 öğretmen de bazı müzelerde yapıldığını belirterek bunda müze türünün belirleyici olduğunu belirtmiştir. Öğretmenlerin yarısı müzelerde öğrencilerin eğitimine yönelik etkinliklerin yapıldığını düşünürken yarısı da düşünmemektedir. Okullar arasında belirgin bir fark yoktur.

8. Soru: “Müzelerle ilgili olarak öğrencilerinize sanat eleştirisi, öykü anlatma, müzede bilmece çözme ya da yaratıcı drama gibi etkinlikleri yaptırınız mı ya da müzelerde yapıldığını gördünüz mü” sorusuna ise A ve B okullarındaki öğretmenlerin tümü “hayır” cevabını vermişlerdir. C okulunda ise sadece 1 öğretmen “hayır” cevabını vermiş ve diğer öğretmenler bu etkinlikleri kendilerinin yaptıklarını ifade etmişlerdir.

9. Soru: Öğretmenlere “müzeden sonra sınıfa gelindiğinde öğrencilerine müzede izlenimleriyle ilgili olarak yaptıkları etkinliklerin neler olduğu” sorulmuştur. Öğretmenlerin neredeyse tamamı, sınıfa gelindiğinde öğrencilerin müzede gördüklerini, izlenimlerini ve hislerini paylaşmak için sözlü anlatım, tartışma ve soru-cevap yöntemlerini kullandıklarını belirtmişlerdir. Bunlardan farklı olarak A okulundaki 4 öğretmen tarafından sınıfa döndüklerinde müzede eserlerle ilgili resim çizdirildiği, C okulundaki 6 öğretmen tarafından da öğrencilerin defterlerine rapor yazdırıldığı ve yine bu okuldaki 2 öğretmen tarafından da yaratıcı dramının gezi sonrasında da kullandığı belirtilmiştir.

10. Soru: Son olarak öğretmenlere, “Müzelerin eğitim ve iletişim ortamı olarak daha çok kullanılmasının sağlanması için neler yapılması gerektiğine dair” düşünceleri sorulmuştur.

Öğretmenlerin müze çalışanları ile ilgili istek ve önerilerine bakıldığında öğretmenler müze çalışanlarının; müze hakkında daha fazla bilgi sahibi olmalarını, formasyonlarının olmasını ve eğitim için uygun ortam hazırlamalarını, geniş bilgiye sahip olmalarını ve müzede organizasyonu iyi sağlamalarını, öğrencilerin düzeyine uygun olacak bir şekilde açıklama yapmalarını, öğrencilerle daha çok ilgilenmelerini, ziyaret esnasında ilgiyi çekmek için öğrencilerin seviyelerine uygun olacak şekilde çeşitli sorular sormalarını ve bilgiler vermelerini, aşırı kısıtlamaların öğrencilerin öğrenme isteğini yok etmesinden dolayı daha toleranslı olmalarını, görülen eserlerin sadece tanıtımıyla yetinmemelerini ve o kültür hakkında da geniş bilgi vermelerini istemektedirler.

Ayrıca öğretmenler, yapılan gezilere bütün öğrencilerin katılabilmesi için öğrencilerden ücret alınmamasını ve eğer ücret alınacaksa bunu okul

müdürlüklerinin karşılamasını, müzelere giderken çok kalabalık gruplarla gidilmemesini, öğrencilerin müze gezisinde hangi bilgileri edineceklerinin bir plana bağlanmasını ve her öğrenciye belirli konularda görev verilmesini ve müze çalışanlarının öğretmenler için özel toplantılar düzenleyerek onları gruplar halinde bilgilendirmelerini, gidilen müzeye göre etkinlik yapılmasını, çeşitli etkinlikler düzenlenmesini, bazı etkinliklerde öğrencilerden yardım istenmesini, öğretmen ve öğrencilere müzede etkinlik yapabilmeye fırsatı verilmesini, her öğrenciye broşür verilmesini, film, slayt gösterileri, animasyon, drama, öykü anlatma vb. etkinliklerin yapılmasını, öğrenci ve öğretmenlerin de drama içinde yer almasını istemektedirler.

Bilindiği gibi drama, öğrencilerin duygularını ya da olayları yansıtmaları için yapılan bir etkinliktir. Böylece öğrencilerin kendi katılım ve deneyimleriyle, % 80 öğrenme ve hatırlama gerçekleşmiş olacaktır. Drama, öğrencileri tarihi, siyasal ve toplumsal olaylarla iç içe getirip, öğrencilerin aktif katılımını sağlamaktadır. Drama sadece öğrencilerin rol yapmasını değil, aynı zamanda da yorum yapmasını sağlar. Böylece tutum ve düşüncelerini geliştirip, bilgi kazanırlar (Barth vd. 1997).

Bu sebeple, tarihsel yerlere düzenlenen gezilerde öğrenci gruplarına, gidilecek yerin tarihine ilişkin küçük oyun senaryoları yazdırılabilir. Bu senaryoların gezi sırasında sahnelenmesinin sağlanması, hem öğrencilerin tarihsel yerlere ilişkin araştırmalar yapmaları, hem yaratıcılıklarının geliştirilmesi ve hem de ziyaret ettikleri yere olan yabancılıklarının giderilerek orayı kendilerine ait hissetmeleri açısından yararlı olacaktır (Gürkaynak vd. 2000).

ABD’de bazı müzeler özel hikaye anlatıcıları istihdam etmekte veya gönüllü sanat öğretmenlerinden yararlanmaktadırlar. Bu eğitimci aracılığıyla plastik sanatlar başta olmak üzere tüm sanat eserleriyle ya da içerdikleri konu ve temalarıyla ilgili hikayeleri öğrencilere aktarmaktadırlar. Ülkemizde arkeolojik ve etnografik eserlerin yer aldığı onlarca müzelerde hikaye anlatma yöntemi ile müze gezisi daha renkli, zevkli, eğitici ve öğretici olacaktır. Müze eğitimiyle yeni ufuklar açılacak, öğrenciler farklı bir ortamda yeni deneyimlerle, daha yaratıcı sanatsal uygulamalar gerçekleştirebileceklerdir (Özsoy 2002).

SONUÇ ve ÖNERİLER

Daha önce de belirtildiği gibi bu araştırmada; müze, eğitim ve iletişim ilişkisi dikkate alınarak, ilköğretim birinci kademedeki görev yapan sınıf öğretmenlerinin alternatif bir eğitim ve iletişim ortamı olan müzeleri ders kapsamında kullanıp kullanmadıkları ve sınıf öğretmenlerinin müze gezileriyle ilgili görüşleri ve bu mekanlarda yapılan uygulamalar ortaya konmuştur. Ayrıca araştırmada müze gezileri ve bu gezilerin etkililiği çeşitli

kriterler açısından ele alınmış ve okulun bağlı bulunduğu sosyo-ekonomik çevreye göre (A, B ve C okulları) müze gezilerinin nicelik ve nitelik açısından farklılaşıp farklılaşmadığı incelenerek aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

- ✓ A ilköğretim okulu, düşük sosyo-ekonomik düzeyi temsil etmektedir ve merkeze oldukça uzakta yer alan bir devlet okuludur.
- ✓ B ilköğretim okulu, şehir merkezinde bulunan ve oldukça iyi sosyo-ekonomik şartlara sahip olan bir çevredeki devlet okuludur.
- ✓ C ilköğretim okulu ise özel bir ilköğretim okuludur ve bu araştırmada özel ilköğretim okullarını temsil etmektedir.

Neredeyse örneklemdaki bütün öğretmenler öğrencileriyle müzelere gittiklerini belirtmişlerdir. Ancak maddi olanaksızlıklar ve gidiş dönüş imkanlarının yetersizliği bu faaliyetlerin yapılmasını ve sıklığını etkilemektedir.

Öğretmenler, öğrencileriyle müzelere gitme nedenlerini açıklarken en çok ünite konularıyla ilgili olduğunda bu gezilerin gerçekleştirildiğini ve ilgili konuların görsel olarak desteklenerek daha kalıcı bir öğrenmenin sağlandığını belirtmişlerdir.

Bir öğretim yılı içinde müzelere yapılan ziyaretlerin sıklığında okulun yer aldığı çevredeki kültür yapısının ve maddi olanakların etkili olduğu ve okulun bulunduğu çevrenin sosyo-ekonomik düzeyi yükseldikçe bir öğretim yılı içinde müzeye gitme sıklığının arttığı tespit edilmiştir.

Müze ziyaretlerinde tercih edilen belirli zamanlar incelendiğinde, tüm okullarda müze ziyaretleri için ünite konularının işlendiği tarihlerle örtüşen zamanların tercih edildiği görülmektedir. Ancak müze ziyaretlerini gerçekleştirmek için B ve C okullarında belirli gün ve haftalar da zaman tespit etmede önemliyken, A okulunda hava şartlarının uygun olması önem kazanmaktadır.

Müze eğitimi çalışmalarının belirli zamanlarla kısıtlandırılmaması ve bir eğitim-öğretim dönemi içine yayılması gerekmektedir. Müzeler sadece yılda bir kez okul ziyareti yapılan mekanlar olarak düşünülmemelidir. Bunun sağlanması için de müzelerin, öğrencilere yönelik özel eğitim programları hazırlamaları ve okulları bu etkinliklerle ilgili bilgilendirmeleri yararlı olacaktır. Ayrıca müze eğitimcilerinin, bu eğitim programlarını hazırlarken okullardaki öğretim programlarını incelemeleri faydalı sonuçlar verecektir.

Öğretmenlerin hepsi müzeye gitmeden önce öğrencileri bilgilendirmeye yönelik olarak sözlü açıklamalar yaptıklarını, müze ile ilgili ön bilgiler verdiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca sadece C okulundaki 4 öğretmen bunlara ilave olarak gezi öncesinde müze gezisinin amacına uygun araştırma

ödevleri verdiklerini, ilgili konular çerçevesinde öğrenciler arasında işbölümü yaptırdıklarını belirtmişlerdir.

Öğretmenlerin neredeyse tamamı müze ziyaretlerinde personelden yardım alabildiklerini belirtmişlerdir. Müzelerde bu işin uzmanlarının bilgi vermesinin gerekliliğine inanan öğretmenlerden bazıları istenen yardımı alabilmek için önceden müzelere haber verildiğini belirtmişlerdir.

Öğretmenlerin yarısı müzelerde öğrencilerin eğitimine yönelik etkinliklerin yapıldığını düşünürken yarısı da düşünmemektedir. Öğretmenler müzelerin eğitim ortamı olarak daha çok kullanılmasının sağlanması için neler yapılması gerektiğine dair çeşitli önerilerde bulunmuşlardır.

Öğretmenler özellikle müze çalışanlarının eğitim için uygun ortam hazırlamalarını, öğrencilerle ilgilenmelerini ve öğrencilerin düzeyine uygun olacak şekilde açıklama yapmalarını istemektedirler. Ayrıca öğretmenler, müzelerde çeşitli etkinlikler düzenlenmesini ve bazı etkinliklerde öğrencilerden yardım istenmesini, öğretmen ve öğrencilere müzede etkinlik yapabilme fırsatı verilmesini, film, slayt gösterileri, animasyon, drama, öykü anlatma vb. etkinliklerin yapılmasını, öğrenci ve öğretmenlerin de drama içinde yer almasını istemektedirler.

Ayrıca daha etkin bir müze eğitimi için slayt, asetat, poster, kartpostal, video, televizyon ve bilgisayarlar öğretim materyali olarak kullanılabilir. Özellikle bilgisayarlar yoluyla da etkili bir müze eğitimi gerçekleştirmek artık olasıdır. Dünyadaki çeşitli müzelerin internetteki sayfalarından faydalanarak sanal müze gezileri düzenlemek mümkün olabilmektedir. Sınıf öğretmenlerin eğitim teknolojilerinden mümkün olduğunca faydalanması eğitim-öğretim kalitesinin artmasına katkı sağlayabilir.

Öğretmenlerin bir kısmı müzeye gidildiğinde sergilenen eserlerle ilgili olarak öğrencileri yeterince bilgilendiremediklerini ve müze çalışanlarından yardım alamadıkları zaman kendilerini yeterli görmediklerini belirtmişlerdir. Özel okul olan C okulunda öğretmenler diğer okullardaki öğretmenlere nazaran kendilerini kısmen daha yeterli hissetmektedirler.

Sınıf öğretmenlerinin çevrelerindeki müzeleri ve müzelerdeki eserleri iyi tanımaları gerekmektedir. Öğretmenlerin herhangi bir sergi ya da müzeyi önceden çeşitli kriterlere göre incelemesi, bilgilenmesi ve değerlendirmesi, öğrencilerine müze gezisi yaptırırken kolaylık sağlayacaktır.

A ve B okullarındaki öğretmenler müzelerde öğrencilere sanat eleştirisi, öykü anlatma, müzede bilmece çözme yaratıcı drama gibi etkinlikleri yaptırmadıklarını ve yapıldığını görmediklerini belirtmişlerdir. Sadece C okulundaki öğretmenlerin tamamına yakını bu etkinlikleri kendilerinin yaptırdıklarını ifade etmişlerdir. Sonuç olarak öğretmenler yaratıcı drama gibi etkinlikleri eğitimde yeterince kullanmamaktadır. Öğretmenlere bu

alanlarda hizmet öncesi eğitimde olduğu kadar hizmet içi eğitimde de daha fazla bilgi verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Öğretmenlerin neredeyse tamamı, müzeden sonra sınıfa gelindiğinde öğrencilerin müzede gördüklerini, izlenimlerini ve hislerini paylaşmak için sözlü anlatım, tartışma ve soru-cevap yöntemlerini kullandıklarını belirtmişlerdir. Değişik öğretim yöntemlerinden bütün okullarda daha çok faydalanılması gerekmektedir.

Sonuç olarak ilköğretim birinci kademedeki sınıf öğretmenlerinin müze gezilerini planlarken ve gerçekleştirirken Sosyal Bilgiler ve Sanat Eğitimi öğretmenleriyle işbirliği içinde çalışmalarını eğitimin kalitesi ve gezinin amacına ulaşması açısından daha faydalı olabilir. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Turizm Bakanlığı ve ilgili diğer bakanlık ve kuruluşlar ile müzelerin işbirliği içinde çalışmalarını ve yeni projeler üretmeleri de aynı şekilde daha faydalı sonuçlar verebilir.

KAYNAKÇA

- Alkış, Seçil (2002). İlköğretimde Tarihi Çevre Eğitimi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Altıntaş, Ersin (2000). "İletişim" *Sınıf Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar*, (Editör:Leyla Küçükahmet), Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Artut, Kazım (2001). *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*, Ankara: Atabek, Nejdet; Dağtaş, Erdal (1998). *Kamuoyu ve İletişim*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Barth&Demirtaş (1997). *İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi Kaynak Üniteler*, Ankara: Yök /Dünya Bankası.
- Benuğur, Pembe (2000). Arkeoloji Müzelerinin Çocuklara Yönelik Faaliyetleri, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Boyer, Candace L. (1996). "Using Museum Resources in the K-12 Social Studies Curriculum" ED412174, Eric Digest.
- Corbishley, Mike (2000). "Living Heritage" *History Today*, Vol.50 Issue 8, p36, 2p, 2c (Ebsco).
- Gartenhaus, Alan R. (2000). *Minds in Motion-Using Museums to Expand Creative Thinking -Yaratıcı Düşünme ve Müzeler-*, çev. Mengeneçi, Ruhiser-Onur, Bekir. Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Gürkaynak, İpek, vd (2000). *Yurttaş Olmak İçin.... Öğrenci El Kitabı*, İstanbul: Umut Vakfı Yayınları.
- Hunter, Kathleen (1998). "Heritage Education in the Social Studies", ED300336, Eric Digest.
- Hunter, Kathleen (1993). "Teaching with Historic Places", ED363568, Eric Digest.

- Karaman, M.Kemal (2001). Öğretmen Adaylarına İletişim Yeterlilikleri Kazandırma Amaçlı Öğretim Programının Etkililiği, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Küçükahmet, Leyla (2000). *Sınıf Yönetimi*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Maccario Kuruoğlu, Nihal (2002). “Müzelerin Eğitim Ortamı Olarak Kullanımı”. Bursa: Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt:XV, Sayı: 1.
- Onur, Bekir (2000). “Müze Ortamında Çocukla İletişim”, Kültür ve İletişim, (Kış, 3/1).
- Önür, Nimet (2002). *Küreselleşen Dünyada İletişim ve Toplum*, Ankara: Alp Yayınları.
- Ören, Ülker (1998). Turizm, Kültür, Arkeoloji İlişkileri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Özsoy. Vedat (2002). “Sanat (Resim) Eğitiminde Müze ve Okul İşbirliği ve Müzeye Dayalı Bazı Öğretim Yöntemleri” Milli Eğitim Dergisi, Sayı 153-154. (<http://Yayim.meb.gov.tr/yayimlar/153-154/ozsoy.htm>).
- Öztaş, Rukiye (2001). Sınıf Öğretmenlerinin İletişim Yeterlilikleri, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Şeker, Aysel (2000). Sınıf Öğretmenlerinin İletişim Becerileri İle Sınıf Atmosferi Arasındaki İlişkinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tebliğler Dergisi (1998). Cilt:61, Sayı: 2487, Nisan.
- Türkiye’de İlk ve Orta Öğrenim Düzeyinde Tarih Öğretiminin Yeniden Yapılandırılması, Atölye 1, 2-3* (2000). Odtü Kongre ve Kültür Merkezi, Ankara, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul: Reyo Matbaası.
- “Zeka ve Yaratıcı Eğitim Sürecince Sosyal ve Kültürel Çevre” , Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, (www.yayim.gov.tr/yayimlar/sayi22/cg2.htm)
- <http://ilef.ankara.edu.tr/ki/sonucs.php?yn=49&di=8>
- <http://olusumdrama.sitemynet.com/oda/oda.htm> - 20k